

Д.В.Дзятко

Слоўнік лексікі чатырох вёсак Івана Бялькевіча

Імя Івана Кандратавіча Бялькевіча ва ўсходнеславянскай лексікаграфіі звязваецца галоўным чынам з фундаментальным выданнем «Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны» (Мінск, 1970), які стаў адным з найбольш грунтоўных аўтарскіх зводаў беларускай дыялектнай лексікі.

Разам з тым, навуковыя гарызонты І.К.Бялькевіча былі значна больш шырокія і не абмяжоўваліся адным асобным рэгіёнам. Пацвярджэнне гэтаму – картатэка лексікі Слонімскага павета Гродзенскай губерні, якая была сабрана І.К.Бялькевічам і зараз захоўваецца ў Адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі [5]. Звесткі пра існаванне рукапісу слоўніка слонімскай лексікі Бялькевіча фіксуюцца ў бібліяграфічным даведніку В.Кіпеля і З.Саўкі «Беларускія слоўнікі і энцыклапедыі» [1, с. 445].

Агульны аб'ём слоўніка – 358 картак. Аднак дадзеная лічба не адпавядае рэальнай колькасці рэстравых адзінак. Так, напрыклад, апошні слоўнікавы артыкул *імглістыя* 'сумрачныя'¹ («Днямі зімоўымі дёмна-імглістыя, будуць чарнець навакол, наўзгор (хвоі)»), відавочна, трапіў у дадзеную картатэку выпадкова пры фарміраванні архіўнай справы. Сустрэкаюцца таксама нештатлікія паўторы слоўнікавых артыкулаў, абумоўленыя неалфавітнай падачай рабочага матэрыялу: *бель* [5, с. 59, 188], *гірса* [5, с. 88, 277], *касьнік* [5, с. 161, 283], *ганучнік / анучнік* [5, с. 95, 97], *гарабіна / верабіна* [5, с. 269, 90, 171, 266], *паморск (-і)* [5, с. 264, 265], *тудака* [5, с. 123, 124], *цярэшня (-і)* [5, с. 168, 169].

Аснову рэстра слоўніка склалі лексічныя адзінкі, сабраныя ў в. Варонічы колішняга Слонімскага павета Гродзенскай губерні, а таксама ў в. Шулякі таго ж павета (46 адзінак). Асобныя слоўнікавыя артыкулы аўтар запісаў у в. Добры Бор (*андаць* [5, с. 100], *дзяцук* [5, с. 99]) і в. Какошчыцы (*архавіць* [5, с. 9], *арха́* [5, с. 10], *багун* [5, с. 293], *пасажырны* [5, с. 305]).

Вёска Варонічы (зараз уваходзіць у Сялявіцкі сельсавет Слонімскага раёна) – гэта родная вёска І.К.Бялькевіча, дзе ён нарадзіўся ў 1883 г. і пражываў да 1920 г.

¹ Інфармацыя, зафіксаваная ў зоне семантызацыі і зоне ілюстрацый, падаецца намі нязменная, у адпаведнасці з падыходамі І.К.Бялькевіча.

Упершыню вёска ўзгадваецца ў дакументах 16 ст. як сяло, казённая ўласнасць у Слоніміскім старостве Вялікага Княства Літоўскага. З пачатку 1920-х гг. – у складзе Польшчы, уваходзіла ў Міжэвіцкую гміну Слонімскага павета. Па дадзеных на 1921 г., г.зн. перыяд, набліжаны да таго, калі адбываўся збор лексічнага матэрыялу, у вёсцы быў 61 двор, 248 жыхароў.

Дакладна вызначыць храналагічныя межы стварэння картатэкі слоўніка дастаткова складана. У Нацыянальным архіве Беларусі захоўваецца пасведчанне Слонімскага павятовага аддзела народнай адукацыі, выдадзенае Івану Бялькевічу. У адпаведнасці з ім, Іван Кандратавіч з 24 верасня 1906 г. па 1 лістапада 1910 г. працаваў у якасці настаўніка Плаўскага народнага вучылішча Міжэвіцкай воласці, пасля чаго быў пераведзены на пасаду загадчыка Бракаўскага народнага вучылішча Шылавіцкай воласці [4, л. 8]. У 1915 г. у сувязі з набліжэннем фронту Бялькевіч быў эвакуіраваны і апынуўся на Саратаўшчыне [3, с. 97]. З 4 студзеня 1919 г. ён зноў вярнуўся настаўнікам у школу сваёй роднай вёскі Варонічы.

У жніўні 1920 г. Народны камісарыят асветы БССР выклікаў Бялькевіча на сталую працу ў Мінск і прызначыў яго загадчыкам беларускага аддзела ў апарце Камісарыята, а па сумяшчальніцтве – настаўнікам 36-й гарадской школы і загадчыкам вярэняй школы №2 па ліквідацыі непісьменнасці. У 1921 г. І.К.Бялькевіч па прадстаўленні Беларускага аддзела Наркамсветы (за подпісам У.Ігнатоўскага) паступіў на этнолага-лінгвістычнае аддзяленне Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, пасля заканчэння якога ў 1925 г. размеркаваўся на пасаду дырэктара Мсціслаўскага педтэхнікума. У 1927 г. ён пачаў працаваць у Інбелкульце сакратаром аддзела гуманітарных навук і асветы – спецыялістам Слоўнікавай камісіі (да 1930 г.).

З гэтага вынікае, што картатэка слоўніка магла збірацца або са студзеня 1919 г. да жніўня 1920 г. (аднак у гэты перыяд не было выразных падстаў для названай лексікаграфічнай працы), або ў перыяд знаходжання Бялькевіча ў Мінску. На карысць апошняй версіі сведчыць наяўнасць у картатэцы некалькіх картак, якія занатаваны іншым почыркам – магчыма, дасланыя кімсьці з карэспандэнтаў Слоўнікавай камісіі. Праца па стварэнні слоўніка ў перыяд з 1920 г. па 1927 г. малаверагодная па прычыне выключнай перагружанасці самога даследчыка (гл.: [2]).

Безумоўна, тэрмін *слоўнік*, які мы спарадычна выкарыстоўваем у дадзенай публікацыі ў дачыненні да лексічнага матэрыялу Слонімішчыны, у дастатковай ступені ўмоўны, паколькі рукапіс характарызуецца неаднароднасцю і неўпарадкаванасцю. Зыходзячы з гэтага, апісанне і ацэнка названай працы як цэльнага твору падаецца нам

дастаткова спрэчнай. Разам з тым, слоўнікавыя артыкулы ў картатэцы аформлены па адзіным прынцыпе і, у асноўным, з'яўляюцца камбінацыяй шэрагу стандартызаваных інфармацыйных зон.

Тыповы слоўніковы артыкул фарміруецца наступнымі кампанентамі: зонай намінацыі, зонай граматычнай інфармацыі, зонай семантызацыі, зонай ілюстрацыі, зонай пашпартызацыі.

У зону намінацыі ўваходзяць у асноўным аднакампанентавыя лемы, якія з'яўляюцца самастойнымі часцінамі мовы. Пераважную большасць складаюць назоўнікі – 295 адзінак. Арамя таго, фіксуюцца дзеясловы (50), прыслоўі (20), прыметнікі (19). Адзінкавыя слоўнікавыя артыкулы прысвечаны апісанню несамастойных лексем: **БУРЖДЭНК!** Бразь! Хлоп! Бух! *Сядзеў на пералазі а потым – бурждэнк! і паляцеў назад сабе.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 83]; **АКЫЧ!** *выкл. Кажуць на авец. Акыч, куды пашлі, акыч у хлеў!* Варонічы Слонім. п. [5, с. 109]. Рээстравыя словы падаюцца з захаваннем іх мясцовага вымаўлення.

У слоўнік побач з лексічнымі адзінкамі ўключаны і некаторыя ўстойлівыя выразы: **БЕЗ ДАЙ РАЦЫ.** Дарэмна, без прычыні, без поваду. *Без дай рацы напаў на чалавека і лае(я).* Варонічы Слонім. п. [5, с. 263].

Акрамя агульнабеларускіх лексем, у працы фіксуецца і заўважны пласт арыгінальнай лексікі: **апўка** 'скатаная з поўсці галка' [5, с. 91], **вóкніць** 'устаўляць у хатні зруб вокны' [5, с. 104], **асён** 'туга на доўгім пужальні' [5, с. 113], **кадўк** 'злы дух, чорт' [5, с. 129], **кўлька** 'ручка ў касьці' [5, с. 132], **ляха** 'рэха' [5, с. 190], **бібул** 'картон' [5, с. 208], **угбл** 'вартлявы хлопец' [5, с. 231], **хóхля** 'ліхарадка' [5, с. 233], **вóпаць** 'эпілепія' [5, с. 262], **калэйка** 'чарга' [5, с. 274].

Зона граматычнай інфармацыі ўключае звесткі пра формазмяненне рээстравай адзінкі і яе прыналежнасць да канкрэтнага лексіка-граматычнага класа: **БАРСУК**, -а, *м.р...* [5, с. 12], **ШУМ**, -у, *м.р...* [5, с. 7]. У асобных слоўнікавых артыкулах указваецца на магчымасць утварэння формаў прыметнікаў жаночага і ніякага роду: **СПÓРНЫ**, -ая, -ае, *прм...* [5, с. 8].

Дыялектныя лексічныя адзінкі тлумачацца шляхам прывядзення літаратурных адпаведнікаў: **СЬПІРАЦЦА**, -дзе. Спрацаца. *Чаго ты сьпіраецься, адразу-ж не відно, што яго праўда.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 6]. Калі ў літаратурнай мове такіх адпаведнікаў няма, то прапануецца апісальнае тлумачэнне: **БРЫХКА**, -і, *ж.р.* Воз для сена і снапоў. *Ці твая брыка дома? Дай мне зьездзіць па сёна, у маёй вóсь зламалася.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 23].

Да многіх назваў раслін аўтарам прыводзяцца лацінскія наменклатурныя адпаведнікі паводле класіфікацыі Карла Лінэя: **БЛЁКАТ**, -у, *м.р.* Бот. *Hyoscyamus niger* L., белена. *Думай ты з гэтымі дзяцьмі: блёкату нарвалі ды ядуць, – патруціцеся гадаўё.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 54]. Але.: **БАРКУН**, -а, *м.р.* Баркун. *На гóрцы аўсу сусім німа, адзін баркун парóс.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 11].

Відавочна, што цэлы шэраг дэфініцый вымагаюць удакладненняў і карэктываў, якія маглі б быць зробленыя аўтарам пры далейшай лексікаграфічнай апрацоўцы: **БÓК**, -а, -у. Бок, старана. *Нéшто мне бók баліць; Ці ня бачылі тут маго парасяці? Бачылі, яно ў той бók набéгло.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 40]; **БУРЖДЭНКНУЦЬ**, *дзс.* Кінуць, бразнуць. *Яны дужалісь, дак Міхась як бурждэнкнуў Цімаха, то той ледзьве ўстаў.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 82]; **ПРО́СТЫ**, *прм.* Ня спутаны. *Ня пускай ты простага каня, бо ня ўпыніш, – спутай яго.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 84]; **ЧАРНІЦА**. Чорная ягада. *Чарніца сёлета здразіла – хоць ты касу падкладай.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 197]; **ЦЕ́РЦІ**. Драць. *Картоплі трэба церці, – заўтра бліні э будзем пякчы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 200]; **КУБЕ́ЛЕЦ**, -лца, *м.р.* Пасудзіна для сала. *Добраго паршука закалолі: поўны кубелец аднаго сала наклалі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 42]; **КУ́БЕЛ**, -бла, *м.р.* Пасудзіна, у якую хаваюць адзежу. *Ого, багатую жóнку ўзяў: адзін кубел повен палатна, а другі – адзежы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 43].

Разам з тым, у слоўніку сустракаецца цэлы шэраг каштоўных і дастаткова поўных дэфініцый, у якіх адлюстраваны асаблівасці побыту мясцовага насельніцтва, апісваюцца спецыфічныя прадметы, прылады і прыстасаванні: **ПО́ТТАЧКА**, -і, *ж.р.* Падол жаночае сарочкі, які робіцца з больш грубага палатна за верхнюю частку, што завецца “чэхлік”, *сл.* *Чэхлік пашыла, цяпер поттачку прышыць і сарочка гатова.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 68]; **КО́ЛО**, -а, *н.р.* Прылада катацца на санях. Да ўбітага ў лёд кала прымацоўваецца жэрдка да канца якое прывязваюцца сані. Піхаючы ўперад жэрдку каля кала, разьвіваюць вялікую хуткасьць бегу санак па кругу, што апісвае процілеглы калу канец жэрдкі. *Хлопцы на лузі коло зрабілі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 172]; **КЛА́ДЗЬ**, -і, *ж.р.* Дзеравіна, якая кладзецца на сохі што падпіраюць страху. На кладзь кладуцца жэрдкі, ніжнія канцы якіх абапіраюцца на сыцены і робяць аснову страхі. *Сёньня хлеба будзе досыць, – жыта пад самую кладзь наклалі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 228].

Словы рознага паходжаньня, якія супадаюць па гукавым абліччы, а таксама словы агульнага паходжаньня, у якіх парушэнне семантычных сувязей пацвярджаецца наяўнасцю граматычных асаблівасцей, падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах без

індэксацыі: **ДАРМА́**. Мала што. *Дарма, што ён кажа, а ты яго ня слухай.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 127], **ДА́РМА**. Бескарысна. *Дарма я ў цябе прашу – ўсё роўна ні дасі.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 128]; **ЖЫ́ЧКА**. Крапіва дробналістая, пякучая. *Памятай шэльма, як злаўлю ў сваём саду, то жычкаю крапівою ўсю задніцу сьпяку, – тры дні ня сядзеш.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 186], **ЖЫ́ЧКА**. Шарсцяная істужка, ярка чырвоная колеру. *Прыбраўся як на сьвята – белая сарочка і жычкаю засьцягнута.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 187]; **КРУК**, -а, м.р. Крук. *Забі ў сьцену крук, а то цэпа недзе навесіць.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 152]; **КРУК**, -а, м.р. Воран. *Крук разумная птушка, ня то што варона.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 153].

Значэнні полісемічных адзінак прыводзяцца ў адным слоўніковым артыкуле, а зона семантызацыі з'яўляецца агульнай для ўсіх зафіксаваных значэнняў: **БЕ́РАГ**, -а, -у, м.р. 1) Бераг рэчкі; 2) Край; 3) Кайма. *Бераг рака падмыла, – абваліцца; Чаму ты не зарубіш берагоў у хустцы, расьцепкаюцца; Купі гэту хустку, у ёй натта берагі харошыя.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 58]; **ЧО́РНЫ**, -ая, -е, ірм. 1) Чорны; 2) Брудны. *Чорны вол збароў гняздо; Ці даўно ты злажыў сарочку а ўжэ чорная; Твае-ж рукі чорныя, чаму ты іх не памыеш. Але ж і ногі чорныя, бяжы памый у лужы.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 86].

Праўда, у некаторых выпадках розніа значэнні адной лексемы фіксуецца ў асобных слоўніковых артыкулах: **КЛА́ДКА**, -і, ж.р. Дзеравіна, што кладзецца на сохі, на якую кладуцца жэрдкі для сэрэлі. *Пад кладкаю ластаўка зьвіла гняздо.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 229], **КЛА́ДКА**, -і, ж.р. Дошка, або жэрдкі паложаныя з берагу на бераг цераз рэчку. *Ні лезь у рэчку, там ляжыць кладка – пярэйдзеш.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 230]; **МЯ́ЛЦА**. Глыбокая непаліваная з жвірам у сярэдзіне міса (макацёрка) макотра. *Вазьмі мяліцу, дачушка, ды хуценька сатры крыху маку.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 249], **МЯ́ЛЦА**, -ы, ж.р. Рот. *Зачыні сваю мяліцу, чаго разьзявіў. Напхаў поўну мяліцу, – языка не наверне.* Шулякі Слонім. п. [5, с. 248]. Відавочна прычынай такой непаслядоўнай падачы полісемантаў з'яўляецца агульны стан распрацоўкі лексікалагічных праблем у беларускім мовазнаўстве першай паловы XX ст.

Адзінкавыя слоўніковыя артыкулы суправаджаюцца элементарнымі малюнкамі, якія павінны аблегчыць разуменне дэфініцыі, напр., **ПАРГА́Н** ('агароджа з яловых галін, якія ставяцца пераплятаючы тры жэрдкі' [5, с. 320]).

У асобных выпадках у зоне семантызацыі прыводзяцца спрошчаныя этымалагічныя даведкі, якія раскрываюць унутраную форму запазычаных слоў:

ЦУ́НТАР. Спаленая анучка ужываецца для крэсіва агню (an zúnden ‘запальваць’). [5, с. 89].

У зоне ілюстацый прапануецца кантэкставае выкарыстанне апісаных лексічных адзінак: **БАГА́Ч**, -а, м.р. Сьвята, дзень 8 версьня ст. ст. *На пакровы кермаш у Жыраві, а перад пакровамі, на багача – у Зэльві. Прышоў багач кідай рагач, а бяры барану.* Нар. пагав. Варонічы Слонім. п. [5, с. 87]; **ЧЭ́ХЛІК**, -а, м.р. Верхняя частка кашулі да пояса. *Тут хопіць палатна на дзье сарочкі; а ты лепей пашый чатыэры чэхлікі, а потстаўкі зрабі зрэбныя, то будзе у цябе чатэры сарочкі кужэльных.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 67].

Трэба думаць, аўтарам планавалася стварэнне адсылчнага апарату: **БРАЦІ́ХА**, -і, ж.р. Братавая, гл. *Ну й браціха ў цябе, Васілько. Каб яе зямля не насіла, ні с кім ня ўжывеца, усіх абрэша.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 27].

У слоўніку назіраюцца некаторыя лексікаграфічныя лакуны. Сярод найбольш заўважных наступныя: а) адсутнічаюць дэфініцыі: **пало́ч** [5, с. 117], **паку́ль** [5, с. 118], **ле́жма** [5, с. 126], **сьмяцю́х** [5, с. 148], **задаждж’іца** [5, с. 155], **дажджлі́вы** [5, с. 158], **цярэ́шня** [5, с. 169], **бяро́ска** [5, с. 180], **боўдзі́ло** [5, с. 193], **цёплы** [5, с. 276], **гі́рса** [5, с. 277], **касьце́р** [5, с. 277], **сы́пка** [5, с. 301]; б) адсутнічаюць дэфініцыі, ілюстрацыі, пашпартызацыі: **чэ́мер** [5, с. 76], **трацячо́к** [5, с. 77], **гі́рса** [5, с. 88], **шво́ран** [5, с. 191], **іска́ць** [5, с. 284], **стаўпец** [5, с. 285], **це́рпіца** [5, с. 286], **трапу́шка** [5, с. 287], **кло́чо** [5, с. 288], **павэ́смо** [5, с. 289], **пачасы** [5, с. 290], **трацячо́к** [5, с. 77], **шво́ран** [5, с. 191], **кло́чо** [5, с. 288]; в) адсутнічаюць ілюстрацыі, пашпартызацыя: **пярэ́зімак** [5, с. 78], **пярэ́летка** [5, с. 79], **цу́нтар** [5, с. 89], **краму́шка** [5, с. 282], **ту́така** [5, с. 123], **флянсы** [5, с. 183], **персьць** [5, с. 280], **крэ́сіво** [5, с. 281], **касьнік** [5, с. 283]. Напрыклад: **БОЎДЗІЛО.** *Боўдзіло гэта, хіба ён зробіць што палюцку?* [5, с. 193], **СЬМЯЦЮ́Х.** *Смяцюхі прыляцелі да будынкаў – зіма будзе.* Варонічы Слонім. п. [5, с. 148]; **ПЕРСЬЦЬ.** Грудзі ў каня [5, с. 280]; **КРАМУ́ШКА.** Крэмень [5, с. 282] і інш.

Безумоўна, слоўнік лексікі Слонімшчыны вымагае далейшага ўсебаковага вывучэння і паслядоўнага навуковага апісання як з пункту гледжання яго зместавых асаблівасцей, так і з боку структуры. Думаецца, што гэта задача на перспектыву. Зараз арыгінальная лексікаграфічная праца І.К.Бялькевіча рыхтуецца да выдання з неабходнымі каментарыямі лінгвістычнага і тэксталагічнага характару.

Літаратура:

1. Беларускія слоўнікі й энцыклапедыі: бібліяграфія / склад. В.Кіпель, З.Саўка. – Нью Ёрк – Менск: Беларускі інстытут навукі і мастацтва, 2002. – 568 с.
2. Биография И.К.Белькевича // Цэнтральная навуковая бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. – Ф. 38. – Воп. 1. – Адз. зах. 34.
3. Германовіч, І.К. Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. / І.К.Германовіч; склад., прадм. М.Р.Прыгодзіча, І.С.Роўды. – Мінск: Выд-ва БДУ. – Т. 1. – 2006. – 239 с.
4. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. – Ф. 205. – Воп. 3. – Адз. зах. 540.
5. Картотека слов Слонимского повета, собранная И.К.Белькевичем // Цэнтральная навуковая бібліятэка Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Адзел рэдкіх кніг і рукапісаў. – Ф. 38. – Воп. 1. – Адз. зах. 31.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ